

ДУШАН МИЛОВАНОВИЋ*

ИЗЛОЖБА АТОС – МАНАСТИРСКИ ЖИВОТ НА СВЕТОЈ ГОРИ

Уметнички музеј града Хелсинкија, Хелсинки, Финска, од 19. августа 2006. до 21. јануара 2007. године

Поводом финског председавања Европском унијом за 2006. годину, два музеја из Београда учествовала, по позиву, на монументалној изложби *Athos – манастирски живот на Светој гори (Athos–Monastic Life on Holy Mountain)*, коју је организовао Уметнички музеј града Хелсинкија (Helsinki City Art Museum); изложба је постављена у бившем спортском центру (Tennis Palace), у самом центру престонице и трајала је шест месеци.

Можда се, на први поглед, чинило необичним што земља која има само око 1% православног становништва, а не може ни да се похвали материјалом византијске провенијенције у сопственим музејским колекцијама, организује изложбу оваквог типа. Међутим, сумње свих скептика су срушене већ на отварању: обиље најрепрезентативнијег материјала, изванредни и богато илустровани каталог, мноштво званица из културног и политичког живота, одзив медија. А још, по затварању, податак да је изложбу видео највећи број посетилаца у Хелсинкију, икада забележен. Очигледно, мотиви за организацију овакве изложбе били су, пре свега, атрактивност теме, необичност и мистичност Свете горе, која увек, као и овога пута, изазива велику пажњу; ту, свакако, треба узети у обзир и то да је, до сада, само једном одржана слична изложба у Солуну (Ризнице Свете горе, 1997). Аутор концепције и једног од текстова у каталогу и шеф великог тима стручњака био је директор овог музеја, историчар Бернт Арел (Berndt Arell), а кустос саме изложбе Мико Оранен (Mikko Oranen). Тим су сачињавали дизајнер поставке, конзерватори, стручњаци за пропаганду, педагози, административни стручњаци и чланови велике техничке екипе.

Саму изложбу је отворила министар културе Финске, у присуству великог броја званица и гостију из институција – учесница и представника медија. Ризнички материјал са Свете горе веома се ретко и нерадо износи, јер сам Светогорски типик забрањује да, било шта старије од 30 година, може да изађе ван њених граница, сем у посебним околностима. Такве "околности" морају да буду озбиљно утемељене и образложене у

1. Поставка изложбе – *Athos манастирски живот на Светој гори* [детал], Уметнички музеј града Хелсинкија, Хелсинки, 2007.
Display of the exhibition *Athos Monastic Life on The Holy Mountain* (detail) City Art Museum, Helsinki, 2007

* Душан Миловановић, историчар уметности, Музеј примењене уметности, Београд

светогорском Протатону, а догодиле су се само неколико пута: осамдесетих година у Атини је одржана велика изложба византијске уметности и нешто материјала је тада позајмљено; у Солун је 1993. године, на молбу хиландарског братства, изнесена чудотворна икона Богородице Тројеручице и у саборном храму Светог Димитрија је гостовала три недеље, уз невероватно велику посету; за обележавање 800-годишњице манастира Хиландара, а одатле, за централну изложбу у галерији Српске академије наука и уметности, позај-

мљене су три иконе из XI, XIII и с почетка XIV века. Поменута, монументална изложба у Археолошком музеју Солуна (1997) приказала је сву раскош и лепоту сачуваних светогорских ризница. Овога пута, аутори су намеравали да са више стајалишта осветле светогорско предање и историју, старе већ готово два миленијума.

Најважнији, највреднији и најрепрезентативнији део ове изложбе представљају артефакти, дакле, покретни споменици културе који се чувају у ризницама Свете горе, али и по колекцијама репрезентативних музеја света. У овом делу манифестације, позајмицама и стручном обрадом материјала помогло је Музеју Хелсинкија преко тридесет институција, а логистичку подршку дало је најмање још толико. Пре свих, Свештена општина Свете горе и девет манастира (Ивиرون, Дионисијат, Пантократор, Симонопетра, Свети Павле, Ставроникита, Ксенофонр, Григоријат и Есфигмен) позајмили су свој материјал; следе КЕДАК (Завод за заштиту споменика културе Свете горе и северне Грчке), Солун и Музеј византијске културе, из истог града. Из Атине, материјал је позајмио знаменити Бенаки музеј, а још три приватне фондације из Грчке су изашле организаторима у сусрет. Са Кипра су учествовали Фондација архиепископа Макариоса, манастир Кикос и тамошњи Завод за заштиту. Из Русије је учествовало више музеја и установа; из Москве: Третјаковска – галерија, Државни историјски музеј, Пушкинов музеј, Централни музеј “Андреј Рубљов” за стару руску културу и уметност; манастир Свети Сергеј из Сергејевског посада и Државни архив старих докумената; из Санкт Петербурга: Ермитаж и Државни руски музеј; Из Србије су учествовали Народни музеј и Музеј примењене уметности, из Београда. Из Немачке материјал су позајмили: Музеј икона из Реклинхаузена, а из Минхена Археолошка државна колекција, односно Музеј за праисторију и рану историју. Учествовала су још и надлежна министарства, посебно за културу, као и амбасаде поменутих земаља.

На првом нивоу Тенис Паласа, у централном делу су постављени велики панои са фотоведутама свих светогорских манастира и опширним легендама о њима, велика карта Свете горе и низ легенди о њеном историјату, знаменитостима, обичајима, животу... У овом делу, као ударна информација, цео један зид је прекривен фотопортретима савремених светогорских монаха. Поред тога су постављене иконописна радионица, музејска продавница и велика сала са старим светогорским фотографијама (од средине XIX века до тридесетих година XX века). Још један сегмент ове комплексне изложбе представљају старе поштанске карте (разгледнице) с призорима Свете горе. У великој сали, поред, постављен је низ слика и минијатура из савременог монашког живота, које су дело монаха Анастасија, сабрата манастира Кутлумуша; ове представе, изведене су у маниру средњовековних минијатура, али у сасвим савременој интерпретацији, тако да представљају својеврсно

сведочанство, а истовремено потпуно елиминишу предрасуду да су времена ове уметности прошла.

Остали простор на овом етажу је испуњен иконама (40 примерака), манускриптима и документима (12), великим корпусом графика (збирка манастира Симонопетре; 32 отиска), колекцијом дрворезбарства и примењене уметности (13), литургијских предмета (8) и колекцијом богослужбеног текстила (15), што све потиче из светогорских ризница. Сваки од ових предмета јесте својеврсно драгуљ коме је посвећена велика пажња у исцрпном каталогу.

Насупрот разноврсности и шаренилу првог етажа поставке, на другом спрату аутори су успели да досегну атмосферу сакралног простора и, на известан начин, сугеришу молитвени мир Свете горе. У високој, разуђеној и великој просторији, централно место заузима *мулаж-копија читаве апсиде* московске Саборне цркве Благовештења, коју су осликали Андреј Рубљов и Теофан Грк, из Музеја „Андреј Рубљов“. У том делу велике просторије, на поду је постављена колор *копија мозаика из манастира* Ивирона (XI–XII век), а изнад велики оригинални хорос, пречника 3,5 метра, са свим пратећим деловима (ланци, куке, крстови, стаклена кандила, чираци за свеће), из XIII–XIV века, пореклом из Мале Азије, а власништво Археолошког музеја из Минхена. На посетиоце је посебан утисак оставила изванредна *колекција мермерне пластике, керамике, ситних археолошких предмета...* из давно запустелог манастира Зига на Светог гори, који потичу од V до XII века. По нашем сазнању, овај материјал први пут је изнесен из Грчке, а за нас је то и доказ да се већ у V веку на Атосу одвијао веома богат богослужбени живот; док је оваквој, монументалној и изврсно изведеној каменој пластици ктитор могао да буде само неко из највишег слоја рановизантијског друштва.

Иза централног дела поставке, у једној бочној ниши је извршена *реконструкција монашке трпезе* (трпезарије), у веома рационалним размерама и са потпуним разумевањем и познавањем теме. Дугачак сто, једноставне столице и клупа, калајни таџири... на доследан начин прате основну нит читаве поставке – у једноставним и разумљивим размерама представити монашки живот на Атосу.

На овом спрату је изложен и атрактивни материјал из музејских колекција, који је пореклом са Свете горе, затим светогорска дела која су на различите начине расута по свету, или она која имају апсолутне компарације са светогорским ремекделима. Велику пажњу стручњака су изазвале *оригиналне фреске* (фрагменти) са Свете горе, од XV до XVIII века, власништво Ермитажа и других руских музеја. Преко деведесет најрепрезентативнијих икона из византијских колекција широм света покривају период од XII до краја XIX века, међу којима су ремекдела, давно позната у литератури, али ретко померана из матичних колекција (*Преобра-*

жење из Ермитажа, XII век; *Одигитрија* из Сергејевског посада, XIII-XIV век; *Мироносице на Христовом гробу* из Петрограда, XIV-XV век; *Спаситељ на Трону*, из Третјаковске галерије, 1411. г.; *Свети Петар Атонски и Онуфрије Велики* из Ермитажа, рани XV век; *Дванаест великих празника* из Сергејевског Посада, XV век; српска икона *Богородице са светим Николом и светим Јованом* из московског Историјског музеја, око 1500; *Чудо у Хони* из Народног музеја у Београду, XV-XVI век; *Свети Сава Српски и свети Симеон Мироточиви*, српска икона из Руског уметничког музеја у Петрограду, 1556. г.; *Васкрсење* из Бенаки музеја, друга половина XVI века; српска икона светог *Саве и светог Симеона* из Народног музеја у Београду, друга половина XVI века и низ других ремек-дела, а када бисмо и свако постављено дело овде поменули не бисмо направили никакву грешку. Наше задовољство садржи се у томе да је *Икона светог Димитрија*, с краја XIV века из Музеја примењене уметности из Београда, у овом изванредном избору, имала веома истакнуто место.

Међу рукописним књигама највећу пажњу побуђивале су оне изведене на пергаменту са ванредним минијатурама, попут грчког *Менелога* (за мај – јун) из Историјског музеја Москве, који је рукописан 1063. године; најстарије су, међутим *Књига подвижника* из истог музеја, писана 899. године и изванредно грчко *Четворојеванђеље*, из истог музеја, писано 999. године; Историјски музеј Москве је представио још неколико ванредних примерака, међу којима се изузетним минијатурама истичу *Менелог* (за фебруар – март) из друге четвртине XI века, грчко *Четворојеванђеље* с минијатурама јеванђелиста, с краја XI века и грчко *Изборно јеванђеље* с преласка из XI у XII век. Руски државни архив је изложио једно изврсно *Јеванђеље* из 1492. године и неколико драгоценних докумената, међу којима посебну пажњу побуђују *писма* руском цару Алексеју Михаиловичу, с молбама за помоћ (1645-1676) од братства манастира Ивирона (15. јун 1648) и манастира Ватопеда (21. јула 1649). Државни Историјски музеј из Москве је представио и прво издање *Путешествија по светим местима Европе, Азије и Африке* (започето 1723. и завршено 1747. г.) од Василија Григоровича Барског, штампано у Царској академији наука Санкт Петербурга 1793, што је истовремено први озбиљнији научни осврт на Свету гору, њену историју и неизмерна блага.

У секцији дрворезбарства и уметности минијатуре представљена су 44 примерка различитих материјала, где доминирају дрворезбарске минијатуре надалеко чувених анонимних уметника, монаха Светогораца; иконице, крстови, панагије из различитих колекција, с комплиментима организатора изложбе да су међу њима најупечатљивији утисак оставили примерци из Музеја примењене уметности (*диптих*, XVII-XVIII век; *диптих* из 1777. г.; *ручни крст*, крај XV века; херцеговачки *ручни крст* из друге половине XVI века; *престони крст* с краја

2. Пекторална икона – *Камеја*, Цариград; рани XIII век, *Оков*, рани XVII век, Пећ или Призрен, Музеј примењене уметности, Београд, инв. бр. 4588

Pectoral icon – *Cameo*, Constantinople, early 13th century, *Fitting*, early 17th century, Pe or Prizren, Museum of Applied Art, Belgrade, Inv. No. 4588

XVI века; *престони крст*, средина XVII века и још један с краја XVII века; *крст од рожине* с краја XVII века; *престони крст* из средине XVIII века; *енколтион* с краја XVII века...). Међутим, тој групацији припадају и ремек-дела, *златне плочице* са емајлом из друге половине XI века, некадашње власништво манастира Хиландара, а данас у Народног музеју у Београду, као и двострука *стеатитна иконица* (XI-XII век) из Музеја примењене уметности. Из колекција истог музеја потичу и два изванредна мисионарска *крста* – *реликвијара*, први с краја VIII и почетка IX века, а други из преласка IX у X век. Изложена је и веома стара дрворезбарена *графичка плоча* (поч. XVI века) из бугарског манастира Зографа, која се данас чува у немачком Музеју икона у Реклинхаузену.

Представљено је и седамнаест најразличитијих, изванредних литургијских утензилија међу којима, величином свакако доминира већ помињани *хорос* из минхенског Археолошког музеја (XIII-XIV век). Међу најлепше предмете на изложби свакако спада и *путир* из манастира Ивирона, коме се у стручној литератури, више пута враћала историчар уметности др Бојана Радојковић; ту је и једна изузетна неоготска *кадионица* – *ручка* из истог манастира, дело златара Неделка из Софије, из 1674. године. Велики утисак су оставила и *два сребрна окова четворојеванђеља*, једно из Руског уметничког

музеја (Петроград), писано у манастиру Дионисијату 1673. г., а друго из Бенаки музеја, штампано у Венецији 1697, а оковано негде у Трансилванији, и као дар војводе Сервана Басарабе поклоњено манастиру Симонопетра. Позлаћена и са емајлом украшена *дарохранилница* из 1613. године, *циборијум* из 1775, ванредни *пар рипида* из 1755, *путир* из 1740, *кадионица – ручка* из 1810. ванредни су примерци црквеног златарства позне Византије, а данас су власништво Бенаки музеја из Атине. У овом сегменту поставке посебно су се истицали: *камеја Пантократора*, рани XIII век; *кадионица – ручка*, XIV век; *висећа кадионица*, XIV век; *чаши*, крај XIV – почетак XV века и *чаши Вукишина* из истог времена, а сви примерци из колекција Музеја примењене уметности.

Очекивали смо некакву другачију поставку, имајући у виду достигнућа финског дизајна. Међутим, изложба је изведена на веома једноставан начин, без икаквих претеривања у погледу самих витрина, декора, постамената. Све је крајње сведено, често и у витринама које су више пута пре тога коришћене, али с очигледном намером архитекте поставке да је у првом плану и пре свега господар ситуације – предмет сам по себи. Пригужена светла, музичка завеса на граници чујности са светогорским појањем, у потпуности су остварили призив свечане светости, а посетиоца за тили час пребављивали у светогорске мистичне атмосфере.

Репрезентативни каталог *Athos – Monastic Life on Holy Mountain*, на 344 страница и са преко 500 колор фотографија, у потпуности следи намеру аутора да информише, импресионира, одушеви... Каталог је објављен на финском и као посебна публикација на енглеском језику. Рецимо да би само побројавање аутора однело већи део овога текста, али треба истаћи да су уз слово благослова Васељенског патријарха Вартоломеја Константинопољског, ту још и благослов архиепископа Карелијског и Свефинског Лава, затим уводни текст идејног творца пројекта г. Бернта Арела (Неухватљива светост); следи текст хелсиншког митрополита Амвросија (Света гора – Рај на земљи), па "добродошлица" професора компаративне религије Унивезитета у Хелсинкију; ту је и велики текст о манастиру Валааму "Северном Атосу", епископа Јоенсууског Арсенија; под насловом "Просветли ми душу, срце и дух мој и покажи ми пут Твој", у обимном тексту Ј. А. Пјатницки, из Ермитажа,

расправља о истраживачима Свете горе, с посебним освртом на руско учешће у њему. Људмила Тарасенков, директор Музеја "Андреја Рубљов" говори о историјату ове угледне институције, а Надежда Пивоварова, кустос Одељења икона у Државном руском музеју, говори о светогорској колекцији у њиховој институцији. Професор Отвореног универзитета у Атини Харалампос Коцакоглу расправља о византијској уметности на Кипру у раздобљу од IV до XII. века, Јоанис Елиадис, кустос Византијског музеја и Уметничке галерије архиепископа Макариоса III, о сликарству на Кипру од XIII до XIX века. Следи обимни и раскошни каталог у коме су, поред исцрпних каталожких јединица репродуковани сви изложени предмети у колору. Велики преградни картони (стране) са веома успешним фотографијама у марго, са ведутама манастира, светогорским призорима или детаљима ентеријера саме изложбе представљају посебни украс.

Из Музеја примењене уметности, у послу су учествовали: Душан Миловановић као организатор и аутор 23 каталожке јединице, Јелена Пераћ, аутор 1 каталожке јединице, Драгиња Маскарели као асистент, Ивана Видић и Милан Андрић, конзерватори, Дејан Сандић, координатор, Оливер Цвијовић, фотограф, чланови редакције МПУ, лектор и преводилац. Са изложбом, у Хелсинки је путовао и присуствовао отварању Душан Миловановић; на отварању је била директор Музеја Иванка Зорић, а изложбу је у Београд вратио колега Милан Андрић. О паковању, осигурању и транспорту старало се предузеће Kunsttrans из Беча.

Труд аутора, организатора и свих сарадника на овом компликованом пројекту заслужује све комплименте, како у свим фазама припреме, тако и приликом саме реализације. На овоме месту истичемо веома добру сарадњу и срдчан пријем колега из Уметничког музеја града Хелсинкија, као и наше амбасаде. Овде истичемо и велико задовољство што смо имали прилику да у овако озбиљном пројекту учествујемо, да упоредимо наша искуства са онима из света и стекнемо утисак да ни у чему не заостајемо за другима. Признања организатора нашем Музеју односили су се на одабир и каталожку обраду материјала, паковање, пратећу документацију, квалитет фотографија...